

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Vuursalamanders tegen de verlichting

Wetenschappelijke kennis en verlichtingskritiek in François de Fellers Journal historique et littéraire

Lok, M.

DOI

[10.5117/DAE2022.010.LOK](https://doi.org/10.5117/DAE2022.010.LOK)

Publication date

2022

Document Version

Final published version

Published in

Jaarboek de achttiende eeuw

License

CC BY-NC-ND

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lok, M. (2022). Vuursalamanders tegen de verlichting: Wetenschappelijke kennis en verlichtingskritiek in François de Fellers Journal historique et littéraire . *Jaarboek de achttiende eeuw* , 54, 166-184. <https://doi.org/10.5117/DAE2022.010.LOK>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (<https://dare.uva.nl>)

Vuursalamanders tegen de verlichting

Wetenschappelijke kennis en verlichtingskritiek in François-Xavier de Fellers Journal Historique et Littéraire

Matthijs Lok

Universiteit van Amsterdam

m.m.lok@uva.nl

Abstract

This article discusses the uses and abuses of scientific knowledge by contemporary critics of the Enlightenment, a topic overlooked by historians of both science and the Enlightenment. It will focus on the reviews of scholarly works in the *Journal Historique et Littéraire*, edited by the catholic publicist François-Xavier de Feller between 1773 and 1794. Feller was a former Jesuit from the Southern Netherlands. In his various reviews in the field of natural history, biology, medical science, vulcanology and mineralogy, Feller fiercely criticized the new enlightened science he associated above all with Buffon, the ‘French Pliny’. Feller in particular decried the alleged arrogance of the Enlightenment and argued for the acceptance of wonder and the boundaries of scientific endeavors. Only scientific discoveries that were in line with catholic tradition would be of use to society. Although Feller ferociously attacked philosophy, his use of enlightened reasoning is evidence that he too was a product of the Enlightenment he so despised and feared.

Keywords: (counter)Enlightenment, François-Xavier de Feller, Buffon, salamanders, natural history

Hoewel de inhoudelijke interpretatie van zowel de ‘verlichting’ als de ‘wetenschappelijke revolutie’ sterk zijn veranderd in de afgelopen decennia, staat het idee dat verlichting en kennis vanzelfsprekend met elkaar verbonden zijn niet ter discussie. De gangbare historische visie is dat de wetenschappelijke ontdekkingen van de zeventiende en de achttiende eeuw hebben geleid tot een nieuwe visie op mens en maatschappij. De mens werd voortaan in

staat geacht de wereld te begrijpen en waar mogelijk te verbeteren.¹ Min of meer wordt er stilzwijgend van uitgegaan dat de nieuwe wetenschappelijke inzichten aan de zijde van de zelfbenoemde verlichters staan. Dit is echter een eenzijdig beeld. Ook de eigentijdse critici van de 'philosophische ideeën' gebruikten 'wetenschappelijke kennis' voor hun doeleinden. Deze kennis was echter niet bedoeld om de zogenaamde verlichte vooruitgang te ondersteunen, maar om deze te ondermijnen. Juist deze relatie tussen 'antiverlichting' en wetenschappelijke kennis wordt vaak over het hoofd gezien door historici.²

In deze bijdrage wil ik dan ook ingaan op het gebruik (en vooral misbruik) van geleerde kennis in de katholieke antiverlichting van de late achttiende eeuw ter bestrijding van het vermeende allesomvattende ongelooft. Als casus zal ik verschillende afleveringen van het tijdschrift *Journal Historique et Littéraire* behandelen. Dit tijdschrift werd tussen 1773 en 1794 tweemaandelijks uitgegeven door de katholieke apologeet, voormalig jezuïet en journalist François-Xavier de Feller (1735-1802). Ik zal mij steekproefsgewijs richten op de doorgaans kritische bespreking van nieuwe (natuur)wetenschappelijke kennis in de afleveringen van het *Journal* gepubliceerd in de jaren 1776, 1785 en 1789. Aangezien deze bijdrage gaat over de relatie tussen wetenschap en politiek, heb ik vooral gekeken naar de weergave van de wetenschap op momenten van politieke omwenteling en polarisatie voorafgaand aan en tijdens de Franse Revolutie.

Het onderzoeksonderwerp 'wetenschappelijke kennis en antiverlichting' is van belang zowel vanuit wetenschappelijk als vanuit maatschappelijk perspectief. Er is sinds de millenniumwisseling internationaal veel gepubliceerd over de antiverlichting. In tegenstelling tot de oudere literatuur die veelal vanuit een confessioneel en doorgaans verdedigend perspectief werd geschreven, zijn hedendaagse onderzoekers er minder op gebrand om de critici van de verlichting te legitimeren. Revisionistische historici van de Franse achttiende eeuw zoals Darrin McMahon en Didier Masseau zien de zelfbenoemde 'vijanden van de verlichting' niet strikt gescheiden van wat doorgaans 'de verlichting' wordt genoemd, maar beschouwen deze critici juist als een integraal deel ervan. Deze antiverlichters worden door hen, daarnaast, niet als een homogene groep auteurs beschouwd: hun nadruk ligt op de verscheidenheid en veranderlijkheid van het antiverlichte denken.³

1 Zie bijvoorbeeld Outram, *Enlightenment*; Edelstein, *Enlightenment*; Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*. Ik dank Mathijs Boom voor zijn commentaar op dit artikel.

2 Een uitzondering is het klassieke essay van Robert Palmer uit 1939, *Catholics and Unbelievers*.

3 McMahon, *Enemies*; Masseau, *Ennemis*; idem, *Dictionnaire*; Burson, *Theological Enlightenment*. Voor een literatuuroverzicht Lok, *Vijanden*. Zie ook de verschillende bijdragen in het

De zelfbenoemde *antiphilosophes* verschilden van wat is gaan heten de ‘religieuze verlichting’ in die zin dat zij doorgaans niet streefden naar de verzoening tussen Openbaring en verlichte kennis, maar juist radicaal en onverzoenlijk de strijd aangingen met wat zij als verderfelijke ideeën en gevaarlijk atheïsme beschouwden.⁴ Tegelijkertijd gebruikten deze antiverlichte publicisten veelal stilzwijgend de retorische wapens en instrumenten van hun ideologische vijanden. Eén van deze wapens was die nieuwe ‘wetenschappelijke’ kennis. Antiverlichte publicisten zoals Feller probeerden aan te tonen dat de inzichten van verlichte geleerde boegbeelden als Buffon op verkeerde aannames gebaseerd waren en tot onwenselijke en zelfs gevaarlijke maatschappelijke gevolgen leidden. Een andere strategie was om nieuwe wetenschappelijke inzichten juist in te zetten voor het verdedigen van de christelijke traditie en de kerkelijke autoriteiten.⁵

Publicist tegen de *philosophie*

De Zuid-Nederlandse François-Xavier de Feller was zo’n typisch antiverlichte denker en publicist. Feller was geboren in Brussel in een familie met wortels in Luxemburg. Zijn vader was actief in het Habsburgse bestuur van de Zuidelijke Nederlanden. Hij werd onderwezen door jezuïeten in Luxemburg en studeerde vervolgens theologie en filosofie in Reims (Riemen). In 1764 werd hij tot priester gewijd en hij vestigde zich in 1771 in Luik, een prinsbisdom dat deel uitmaakte van het Heilige Roomse rijk, als docent aan een college. De ontbinding van de Jezuïetenorde door paus Clemens V in 1773 kwam als een grote schok voor hem en had een grote invloed op zijn verdere leven en wereldbeeld. Hij verloor niet alleen zijn betrekking als docent, maar het (voorlopige) einde van de befaamde orde maakte voor hem ook duidelijk hoezeer het katholieke geloof bedreigd werd door de verlichte tijdgeest. Feller verdiende daarna zijn brood als journalist en antiverlicht publicist. Ook maakte hij vele reizen door Europa, waarbij hij goed gebruik maakte van het grensoverschrijdende netwerk van de voormalige Jezuïetenorde.⁶

themanummer over de ‘Global Counter-Enlightenment’ in het *International Journal for History Culture and Modernity* (HCM) uit 2019, uitgeven door Joris van Eijnatten en de auteur van dit artikel.

4 Zie voor de religieuze verlichting bijvoorbeeld Van der Wal en Wessels, *Veelzijdige verstandhouding*. Verder: Sorkin, *Religious Enlightenment*.

5 Palmer, *Catholics and Unbelievers*.

6 Over het leven van Feller, zie Sprunck, ‘François-Xavier de Feller’; Wagner, ‘Feller, François-Xavier de’, 550-8; Lok, ‘Feller’.

Op grond van zijn internationale contacten en activiteiten typeert McMahon Feller als een typische exponent van de ‘antiverlichte internationale’ van de late achttiende eeuw.⁷ Tegelijkertijd was hij ook een trotse Zuid-Nederlandse patriot, die zeer gehecht was aan zijn regio. De Oostenrijkse Nederlanden waren voor Feller vooral het belangrijkste bastion in de strijd tegen de wereldwijd oprukkende *philosophie*. Waar de Franse jeugd reeds bedorven was door de corrumperende werking van de verlichting, en de Noord-Nederlandse al verloren was sinds de zestiende-eeuwse Opstand, stond de Belgische jeugd in Fellers visie nog zuiver in de katholieke leer. De Zuidelijke Nederlanden vormden in zijn ogen het belangrijkste theater in de wereldwijde apocalyptische strijd tussen de krachten van het ware katholicisme en het ‘ongeloof’ in al zijn verschijningsvormen. De bedreiging van de Belgische vrijheden kwam in Fellers ogen echter niet alleen van de zijde van verlichte Franse filosofen en, later, revolutionairen.⁸ Ook de Habsburgse keizer Jozef II, de landheer van de Zuidelijke Nederlanden, maakte Feller tot een geduchte vijand. Feller kapittelde zelfs de Paus voor zijn vermeende lauwwarme houding en gebrek aan strijdkracht.

Deze strijdlustige houding had grote gevolgen voor Fellers levensloop. Als gevolg van de eerste invasie van de Franse revolutionaire legers in de Zuidelijke Nederlanden in 1792 zag Feller zich gedwongen Luik te verlaten en in Maastricht te gaan wonen om zijn publicitaire activiteiten te kunnen voortzetten. Het herstel van het keizerlijke gezag stelde hem in staat terug te keren. Zijn *Journal* en andere publicaties werden echter door de Habsburgse autoriteiten verboden als opruiend en subversief. De tweede invasie van Franse revolutionairen in 1794 deed Feller voorgoed besluiten de Zuidelijke Nederlanden te verlaten en voor een leven als banneling te kiezen. Hij vluchtte naar het Heilige Roomse Rijk en overleed in ballingschap in het Zuid-Duitse Regensburg in 1802.

Tijdens zijn carrière als publicist bevocht Feller de gehate verlichtingsfilosofie in verschillende literaire genres. In 1773 publiceerde hij een *Catéchisme philosophique* onder het pseudoniem Flexier de Réval. Enerzijds was dit werk een klassieke verdediging van de katholieke doctrine, een catechismus. Anderzijds probeerde hij de filosofische ideeën met hun eigen wapens te bestrijden. Feller verdedigde de katholieke leer door middel van natuurlijke historie en vroege sociologie. De katholieke doctrine was volgens hem superieur omdat deze bovenal ‘utile’ (nuttig) was en ‘geluk’ bracht.⁹ De

7 McMahon, *Enemies*, 107-108.

8 Polasky, ‘Providential History’; Van Dam, ‘Between Enlightened Reform’; idem, ‘Een spirituele revolutie’.

9 Flexier de Réval, *Catéchisme philosophique*, 464.

opkomst van verlichte filosofische denkbeelden had een desastreus effect op de samenleving: sociale verbanden werden verbroken en het aantal zelfmoorden was sterk toegenomen, zo betoogde Feller.¹⁰ Hij maakte ook het gedweep van filosofen als Voltaire met China en de zogenaamde eeuwenoude Chinese beschaving belachelijk.¹¹ Het was juist aan het Christendom te danken dat de wetenschap de donkere middeleeuwen had overleefd.¹²

In 1781 volgde het eerste deel van een *Dictionnaire Historique*. Dit zesdelige woordenboek bestond uit honderden levensbeschrijvingen van grotendeels mannen uit de oude en Europese politieke, religieuze en wetenschappelijke geschiedenis. In mindere mate kwamen ook personages uit het Midden-Oosten en de Islamitische wereld aan bod. De kracht van dit woordenboek, dat nog steeds als naslagwerk wordt gebruikt, was dat het een schijnbaar onpartijdige compilatie was van informatie over figuren uit de wereldgeschiedenis. Onder dit de ogenschijnlijk neutrale woordenboek schuilde echter een sterke politieke en ideologische agenda. Katholieke geestelijken kregen doorgaans een positieve beschrijving, protestanten werden vaak in donkere kleuren afgeschilderd.¹³

In lemma's van verlichte auteurs als d'Alembert werd niet alleen de onjuistheid van de denkbeelden van de besproken persoon in kwestie aangetoond, maar ad hominem ook gewezen op de immorele en corrupte levenswijze van deze zogenaamd verlichte boegbeelden. Hun levens stonden in het teken van mislukking en falen en ze stierven veelal een miserabele dood. Interessant is dat Fellers ideologische vijanden, de *philosophes*, ook veelvuldig gebruik maakten van schijnbare apolitieke compilaties als het woordenboek. In veel opzichten kopieerde Feller één van de succesvolste instrumenten van zijn tegenstanders. Het *Dictionnaire* was niet alleen gericht tegen *philosophes*, ook Fellers tegenstanders binnen de katholieke kerk, zoals in het bijzonder de Jansenisten, kregen het zwaar te verduren.¹⁴

10 Hij schreef: 'Dans le système de l'athée, il n'y a que la mort qui puisse finis ses maux. Le chrétien ne manque jamais de ressources : ses malheurs même augmentent ses espérances.' Flexier de Réval, *Catéchisme philosophique*, 119.

11 Flexier de Réval, *Catéchisme philosophique*, 447. Ook: 'L'histoire générale de la Chine est tout-à-fait semblable à l'histoire ancienne des Egyptiens, des Babyloniens, des Indiens etc. c'est un assemblage de fables, d'anachronismes, d'éclipses imaginaires, dont le but est de donner à la China la plus haute antiquité.' JHL (1 mei 1776) 18.

12 'Par quelle vu donc la Religion s'opposeroit-elle aux sciences? En empêchant l'esprit humain de s'amuser aux imaginations des systémateurs impies et de s'épuiser en rêves philosophiques, la Religion lui conserve un temps précieux et le ramene aux études solides.' Flexier de Réval, *Catéchisme philosophique*, 447.

13 Feller, *Dictionnaire Historique*.

14 Ibidem.

Daarnaast publiceerde Feller onder meer ook een *Dictionnaire géographique*.¹⁵ In dit naslagwerk werd aardrijkskundige kennis als instrument gebruikt in de strijd tegen de verlichte tijdgeest. Waar voor Feller Spanje een soort antiverlichte utopie vormde, nog onberoerd door de filosofische corruptie, was de Nederlandse Republiek het absolute dieptepunt van moreel en wetenschappelijk verderf: vanuit dit duivelse land van ketterse protestanten en op geld beluste kooplieden zonder moreel besef, was in de ogen van Feller geheel Europa gecorrumpeerd met de verderfelijke *philosophie*.¹⁶ Opvallend voor een werk van de hand van een overtuigde katholiek is dat hij in dit woordenboek Arabieren en moslims ook positief portretteerde ten opzichte van de door de filosofie gecorrumpeerde Europeanen.¹⁷

Een andere interessante bron vormen, ten slotte, zijn postuum gepubliceerde reisverslagen. Voor veel onderzoekers is de verhouding tussen reisverslagen van ontdekkingsreizen en verlichte denkbeelden vanzelfsprekend. Fellers reisgeschriften laten zien dat ze ook gebruikt konden worden voor het verspreiden van een antiverlichte boodschap. Hij pleitte er dan ook voor dat alleen mannen van middelbare leeftijd, gerijpt door hun ervaring, op reis gingen. Jongeren waren in zijn ogen nog te veel ontvankelijk voor vreemde ideeën om een reis naar verre gebieden en andere culturen geestelijk aan te kunnen.¹⁸

De strijd tegen de Franse Plinius

Het voornaamste vehikel van Fellers ideologische strijd tegen de verlichte tijdgeest was het *Journal Historique et Littéraire*. De lezers van dit tijdschrift bevonden zich voor een deel buiten de grenzen van de Zuidelijke Nederlanden en Luik tot in de verre uithoeken van het Heilige Roomse Rijk en Frankrijk. Andere katholieke publicisten droegen ook anoniem bij aan het tijdschrift, maar Feller was de voornaamste auteur en redacteur. Het tijdschrift kende een vaste opzet. Ieder nummer begon met recensies en opiniebijdragen, gerubriceerd als *nouvelle littéraires* gevolgd door

15 Feller, *Dictionnaire géographique*.

16 'Ces provinces dépendaient autrefois de l'Espagne, mais les nouvelles hérésies s'y étant introduites sous le règne de Philippe II, l'esprit de révolte fut dans ces pays, comme en France et dans toute l'Europe, l'effet naturel du fanatisme de secte.' Feller, *Dictionnaire Historique*, 117.

17 Feller, *Dictionnaire géographique*, 65.

18 Feller, *Itinéraire ou voyages*.

nieuwsberichten (de rubriek *nouvelles politiques*) uit heel Europa en de wereld. De besproken boeken kwamen uit heel (Franstalig) Europa.¹⁹

Tussen de politieke en literaire bijdragen en de nieuwsoverzichten schreef Feller ook vele recensies van nieuwe wetenschappelijke werken. Veelzeggend voor het afwezige onderscheid tussen literatuur en (natuur)wetenschap is wellicht dat deze ‘natuurwetenschappelijke’ bijdragen in de rubriek *nouvelle littéraires* stonden. De besproken werken hadden betrekking op vrijwel de gehele breedte van het wetenschappelijk onderzoek van die tijd, van mineralogie en vulkanologie tot strafrecht, opvoedkunde, kerkgeschiedenis en letterkunde. Maar ook boeken op het gebied van brandveiligheid, medische adviesboeken, de wolvenjacht en het aangaan van leningen werden door hem een recensie waard geacht. Naast lange citaten en excerpten, gaf Feller doorgaans zijn eigen, sterk instemmende of afkeurende mening over de besproken boeken. Hij werd in zijn beschouwingen kennelijk niet gehinderd of beperkt door enig besef van het belang van wetenschappelijke specialisatie. In de traditie van de late humanistische en ook wel de vroege verlichte wetenschapsopvatting beschouwde hij zichzelf zonder twijfel als voldoende kundig om alle soorten van wetenschappelijke kennis te kunnen beoordelen en op waarde te schatten.

In de diverse bijdragen neemt Feller het op tegen een grote reeks destijds beroemde wetenschappers en schrijvers die hij persoonlijk verantwoordelijk achtte voor het wetenschappelijke verval van Europa en Frankrijk in het bijzonder. Hij legde een directe relatie tussen wat hij zag als de neergang van het wetenschappelijk onderzoek in het zogenaamd ‘verlichte’ Frankrijk in vergelijking met een land als Duitsland waar het atheïsme minder doorgedrongen leek. Voornaamste doelwitten van zijn sarcasme en woede waren onder meer Voltaire als de geestelijke vader van de verlichte *philosophie* en encyclopedisten als Diderot, d’Alembert en de Abbé de Raynal.²⁰

Op natuur- en levenswetenschappelijk gebied waren de diatriben in eerste instantie gericht tegen Georges-Louis Leclerc, graaf de Buffon (1707-1787). Buffon werd door Feller meerdere malen spottend de ‘Franse Plinius’ genoemd. Buffon, in zijn werkzame leven intendant van de koninklijke tuinen, publiceerde vanaf 1749 zijn meerdelige *Histoire Naturelle*, een standaardwerk van de achttiende-eeuwse wetenschap. Tot Buffons natuurlijke historie behoorden (latere) disciplines als zoölogie, fysiologie, geologie, botanie en kosmologie. In zijn werk toonde Buffon zich vaak kritisch ten opzichte van religieuze autoriteiten en doctrines. Hij betoogde onder meer dat de aarde

19 Over de redactie van het tijdschrift: McMahon, *Enemies*, 107; Sprung, ‘Feller’, 139.

20 Feller, *JHL* (15 mei 1776) 147.

ouder was dan de zesduizend jaar uit de Heilige Schrift. Ook beschreef hij de geleidelijke verandering van diersoorten onder invloed van omstandigheden in plaats van een plotselinge schepping. Meer in het algemeen verdedigde hij zoals vele verlichters het idee van een natuur die door menselijk onderzoek verklaard en begrepen kon worden.²¹ Feller was een fel tegenstander van dit nieuwe beeld van natuur en mens zoals dat volgens hem werd uitgedragen door de achttiende-eeuwse natuurlijke historie, en dat in het bijzonder het gevolg zou zijn van de vermeende verreichende invloed van Buffon op de achttiende-eeuwse wetenschapsbeoefening.

Een goed voorbeeld van Fellers systematische kritiek op Buffon en zijn leerlingen was de bespreking uit 1789 van een boek over amfibieën en slangen van Bernard Germain de la Cépède (1765-1825). La Cépède was bevriend met Buffon, die hem in 1785 ook een aanstelling bij de *Jardin du Roi* had bezorgd. La Cépède zou later op zijn beurt ook bijdragen leveren aan Buffons *Histoire naturelle*.²² La Cépède's tweedelige *Histoire naturelle des quadrupedes ovipares et des Serpents*, in 1788-1789 in Parijs gepubliceerd, werd door Feller in een felle recensie aan forse kritiek onderworpen. In het bijzonder viel Feller over de beschrijving van twee dieren in het werk, namelijk de basilisk en de salamander. Feller citeert uitgebreid de zinnen waarin La Cépède het bestaan van een basilisk, een slangachtig wezen waarvan alleen al de blik dodelijk zou zijn, ontkende en sarcastisch afdeed als een idioot bijgeloof en een chimaera. Feller nam vooral aanstoot aan het gebrek aan twijfel en de zekerheid waarmee La Cépède de basilisk naar het rijk der fabelen verwees.

Feller erkende weliswaar dat er mogelijk vervalsingen bestonden en oplichters valse bewijzen hadden verzameld, waarmee hij duidelijk maakte zelf ook een kritische en onderzoekende geest te hebben en niet alles voor zoete koek aan te nemen. Toch meende Feller ook dat de oude Grieken, die reeds hadden geschreven over het bestaan van de basilisk, geen onzin verkondigd hadden. In het stroomgebied van de Orinoco in Zuid-Amerika leefden volgens Feller zeer giftige slangen die op afstand konden doden door met gif in het rond te spuwen. In de noten verwees hij naar literatuur over exotische dieren waaruit zou blijken dat alleen al de

21 Buffon, *Oeuvres*. Onder druk van de religieuze en politieke autoriteiten zag hij zich echter meerdere malen gedwongen zijn theorieën in het openbaar te herroepen omdat deze strijdig zouden zijn met de Heilige Schrift. Roger, *A life*.

22 La Cépède publiceerde, vervolgens, postuum in 1826 ook nog de achttiendelige *Histoire générale physique et civile de l'Europe*.

blikken van reptielen en slangen wel degelijk iemand heel ziek konden maken en wellicht ook konden doden.²³

Vervolgens keerde Feller zich tegen de stelling van La Cépède dat ook het bestaan van een salamander die in het vuur leeft op fantasie berustte. Feller baseerde zich hierbij op het verslag van een reis naar Oost-Indië van de Franse ontdekkingsreiziger Pierre Sonnerat (1748-1814). In dit reisverslag verkondigde Sonnerat het bestaan van vissen die in kokend water zouden leven. Volgens Feller was dit voldoende bewijs dat sommige dieren kennelijk in hoge temperaturen konden overleven. Ook citeerde hij instemmend een brief in het *Journal de Paris* van een voormalig consul van Frankrijk, die met zijn eigen ogen een waarneming had gedaan van een kleine salamander die een paar minuten in een haardvuur had gezeten en er vervolgens weer levend uitgekropen was.²⁴

Feller ontkende in zijn recensie kortom niet dat sommige ideeën over bijzondere dieren gebaseerd waren op bijgeloof: hij poseerde in zijn *Journal* als een kritische geest die ook niet alles wat hij hoorde of las voor waar aannam. Hij stelde dat hij zijn oordelen baseerde op betrouwbare en recente bronnen van respectabele reizigers en onderzoekers. Zijn woede betrof vooral de absolute zekerheid en het gebrek aan twijfel waarmee La Cépède, Buffon en andere naturalisten zogenaamde ‘wonderen’ zouden afwijzen en het geloof erin belachelijk maakten. Voor Feller was de menselijke rede te feilbaar en de menselijke kennis van de natuur en de aarde te beperkt om met te grote stelligheid het bestaan van wezens te ontkennen die buiten de toen bekende natuurwetten vielen. Een mens die te zeer van zijn eigen kunnen overtuigd was, zou uiteindelijk ook het geloof in God en kerk verlaten, zo meende Feller, en met desastreuze gevolgen voor zichzelf en zijn omgeving eindigen als een zedeloze en gecorrumpeerde atheïst in een maatschappij zonder sociale verbanden.

De gesluierde natuur

De verlichte wetenschap van de mens en het menselijk lichaam was een ander voorwerp van Fellers bijtende kritiek op Buffon en (vermeende) consorten. Hij richtte zich in het bijzonder op de opkomende wetenschap die zich bezighield met het vrouwelijk lichaam. Volgens Feller streefden de *philosophes* in navolging van Buffon ernaar het wonderlijke, ongrijpbare

²³ Feller, *JHL* (15 maart 1789) 403.

²⁴ Feller, *JHL* (15 maart 1789) 407.

en gesluerde karakter van de ‘andere sekse’ te vernietigen door haar op kille wetenschappelijke wijze te analyseren en in kaart te willen brengen.²⁵ Feller citeerde met veel instemming een werk van Pierre Roussel uit 1775, getiteld *Système physique et moral de la femme ou Tableau philosophique de la constitution, de l'état organique, du tempérament, des mœurs et des fonctions propres au sexe*.²⁶ Roussel liet zich in dit boek volgens Feller kritisch uit over Buffon, hetgeen hem instemming opleverde van de voormalige jezuïet. Roussel zou volgens Feller hebben betoogd dat de wetenschap over de vrouw in de achttiende eeuw van veel lagere kwaliteit was dan ten tijde van Hippocrates in de oudheid, een opvatting die Feller zonder voorbehoud deelde. De vrouwelijke verbeelding viel volgens Feller überhaupt niet met behulp van de verlichte wetenschap te doorgronden, maar diende slechts als een gegeven aanvaard worden.²⁷ Zo zou een moeder op wonderbaarlijke wijze haar emoties (‘affecties’) op haar net geboren kind overbrengen, ook al was daar geen aantoonbaar wetenschappelijk bewijs voor.

Feller prees Roussel dan ook voor zijn inzicht dat veel aspecten van het vrouwelijke lichaam voor de wetenschap verborgen dienden te blijven. De medische wetenschap zou zich volgens Feller niet bezig moeten houden met het onderzoeken van het ‘raadsel’ van het baren van kinderen.²⁸ Juist ‘primitieve’ vrouwen uit de wildernis van Amerika, zonder enige wetenschappelijke kennis over voortplanting, hadden volgens Feller de minste moeite met het baren van het nageslacht. Dit stond in contrast met de zogenaamd beschaafde vrouwen uit Europa die met veel meer moeite kinderen te wereld brachten, volgens Feller, ondanks, of juist dankzij, de bemoeienissen van de moderne medische wetenschap. Het menselijke baren was volgens Feller een aangeboren vaardigheid (*mécanique naturelle*) van vrouwen zonder dat ze daar theoretische kennis over hadden verzameld. Medische wetenschappelijke expertise kon hier volgens Feller alleen maar kwaad aanrichten en het baren bemoeilijken.

Daarnaast wees Feller de aanwezigheid van mannelijke dokters bij barendende vrouwen om morele redenen af. Om redenen van deugdzaamheid zouden mannelijke artsen zich geen toegang moeten verschaffen tot de

25 ‘Nous avons eu quelques fois occasion de démontrer que le secret de la génération étoit absolument voilé aux yeux des plus habiles physiciens, nous avons observé quelque part que Mr. De Buffon n'avoit pas mieux réussi que ceux qu'il avoit imités et commentés.’ Feller, *JHL*, (1 juni 1776) 101.

26 Roussel, *Système physique*. Cf. Vila, ‘Sex and Sensibility’.

27 Feller, *JHL* (1 juni 1776) 161.

28 ‘[...] dans les opérations de la nature les [wetenschappelijke] spéculations font d'un bien petit secours.’ Feller, *JHL* (1 juni 1776) 103.

barende vrouw en het wonder van het leven tot het exclusief vrouwelijk domein laten behoren waar zij geen deel van uit zouden moeten willen maken. Tot slot stemde Feller in met het kritische oordeel van Roussel over de Nederlandse dokter Herman Boerhaave (1668-1738). Deze verlichte internationale beroemdheid was in Fellers ogen weinig meer dan een ordinaire oplichter en een charlatan, slechts gemotiveerd, zoals overigens alle (Noord-) Nederlanders in Fellers ogen, door puur winstbejag en geldlust. Het feit dat juist deze Boerhaave wetenschappelijke faam had gekregen zei meer over zijn tijd dan over de verdiensten van de Nederlander.²⁹

Niet alleen maakten verlichte wetenschappers zich volgens Feller schuldig aan het ondergraven van de fundamentele tegenstelling tussen man en vrouw, zoals geponeerd in de Heilige Schrift. Nog crucialer voor hem was dat de *philosophes* ook pogingen ondernamen de harde scheidslijn tussen de mensen- en de dierenwereld, zoals eveneens beschreven in de Bijbel, ter discussie te stellen. Fel keert hij zich in een bijdrage tegen onderzoekers die de verwantschap tussen mensen en (mens)apen probeerden aan te tonen. In een lange lijst laat Feller de eigenschappen zien die mensen volgens hem zouden hebben en (mens)apen niet.³⁰ Door de vervagende scheidslijn tussen mensen en de dierenwereld zou iedere maatschappelijke orde ineenstorten, elke vorm van moraal onmogelijk worden en het Christelijke geloof haar fundament verliezen, zo stelde Feller dramatisch.

Een ander strijdtoneel waar Feller de wapens kruiste met Buffon en zijn schare volgelingen was het eigentijdse debat over de leeftijd van de aarde.³¹ Hij toonde zich kritisch over de pogingen van Buffon om de aarde 'ouder' te maken dan de Bijbelse tijdrekening door middel van zijn onderzoeken naar de leeftijd van bergen en (fossiele) schelpen.³² Feller bestreed aan de hand van zijn eigen selectie van verschillende vulkanologische en mineralogische werken dat uitgedoofde vulkanen een bewijs vormen dat de aarde ouder zou zijn dan de Schepping. Volgens hem hadden alle vulkaanuitbarstingen pas plaatsgevonden na de Bijbelse zondvloed. Hij citeerde onder meer klassieke bronnen over de vulkaanuitbarstingen van de Vesuvius en de vernietiging van Pompeï en Herculaneum om zijn betoog kracht bij te zetten.³³ Als er geen literaire bronnen uit de Oudheid bestonden over een specifieke vulkaanuitbarsting, dan kon dit volgens de voormalige jezuïet slechts verklaard

29 Feller, *JHL* (1 juni 1776) 169-170.

30 Feller, *JHL* (15 oktober 1789) 247-251. Cf. Sebastiani, 'Challenging Boundaries'.

31 De Amsterdamse onderzoeker Mathijs Boom bereidt momenteel een proefschrift voor over het debat over de ouderdom van de aarde in de Nederlanden in de achttiende eeuw.

32 Feller, *JHL* (1 juni 1776) 171.

33 Over de oudheid in het contrarevolutionaire denken: Lok, 'Véritable berceau des muses'.

worden uit het feit dat er weinig mensen in de omgeving hadden gewoond en er dus ook niets over opgeschreven had kunnen worden.³⁴ Op deze wijze probeerde Feller de toenemende bewijzen dat de aarde ouder was dan de Schepping in de Bijbelse tijdrekening van de hand te wijzen.

Het debat over het belang van vulkanen tussen *philosophie* en *antiphilosophie* speelde zich ook in de ruimte af. Feller maakte in een recensie de vermeende ontdekking van vulkanen op de maan van William Herschel (1738-1822) belachelijk. Volgens Feller bestonden op hemelse bollen zoals de maan geen vulkanen en waren ze dus niet vergelijkbaar met de aarde. Feller bevestigde daarmee het traditionele kerkelijke en Aristoteliaanse standpunt van de uniciteit van de aarde in het heelal.³⁵

Ook de opkomende wetenschap van het klimaat ontsnapte niet aan de laatachttiende-eeuwse cultuuroorlogen. In 1789 keerde Feller zich in zijn tijdschrift tegen de interpretatie van de strenge winter van 1789 door verlichte wetenschappers. Hij wees de in zijn ogen antropomorfe voorstelling van de winterkoude van dat jaar af. Verlichte wetenschappers in de geest van Buffon zagen volgens Feller extreme koude en warmte ten onrechte als een persoonlijke vijand die met behulp van de wapens van de moderne wetenschap bestreden kon worden. Voor Feller waren het klimaat en het weer verschijnselen waar de mens eenvoudigweg geen grip op kon krijgen, kenmerken van een raadselachtige en overweldigende natuur. De extreme koude van 1789 was in de ogen van de priester een straf van God voor de toenemende zonden van de verlichting en het morele verderf van de achttiende-eeuwse Europeanen, zoals zou blijken uit de Franse Revolutie.³⁶ Het nauwkeurig opmeten van de temperatuur en het precies vergelijken van temperaturen in het verleden en heden was voor hem dan ook een onzinnige bezigheid. Dat juist Parijs getroffen werd door 'extreem weer' verbaasde hem in het geheel niet: in deze stad was het morele bederf onder de jeugd het grootst.³⁷

Een wetenschapsterrein, ten slotte, dat in het bijzonder Fellers voorliefde had was opvallend genoeg de lithologie of steenkunde. Meewarig stelde hij vast dat het onderzoek naar stenen door de opkomst van modieuze verlichte wetenschappen in de traditie van Buffon naar de achtergrond was verdwenen. Ook de obsessie met politiek en revolutie had de interesse in de kalme en bewegingsloze stenen geschaad. Feller pleitte in zijn tijdschrift op

34 Feller, *JHL* (15 augustus 1776) 565-587.

35 Feller, *JHL* (15 april 1789) 584.

36 Feller, *JHL* (15 januari 1789) 143.

37 Over het Nederlandse verlichte denken over weer: Buisman, *Onweer*.

meerdere plaatsen voor meer aandacht voor het onderzoek naar stenen als een wetenschappelijke queeste die de morele en religieuze fundamenten van de samenleving niet aantastte zoals dat in andere wetenschapsgebieden volgens hem wel het geval was.³⁸ Tegelijkertijd zou ook gesteld kunnen worden dat Feller door zijn nadruk op het apolitieke karakter van de steenkunde, de lithologie wel degelijk politiseerde.

Conclusie: lof van de nacht

In verschillende bijdragen in het *Journal Historique et Littéraire* in 1776, 1785 en 1789 verzette de katholieke apologeet Feller zich kortom tegen wat hij beschouwde als de verlichte interpretatie van de natuur als een mechanisch stelsel van verschillende krachten dat door de mens doorgrond kon worden. Deze kille analyse van de natuurlijke wereld weet hij aan een arrogante en blinde wetenschap die in de achttiende eeuw was ontstaan. Buffon, maar ook Isaac Newton, Herman Boerhaave en vele andere wetenschappelijke beroemdheden vormden voor Feller de belichaming van deze gevaarlijke nieuwlichterij. Tegenover de verlichte schurken stonden ook wetenschappelijke helden die de katholieke traditie in ere hielden met hun honger naar kennis. Zo prees Feller veelvuldig de zeventiende-eeuwse humanist en jezuïet Athanasius Kircher (1602-1680) en de bisschop Jacques-Bénigne Bossuet (1627-1704) als modelwetenschappers die navolging verdienden in zijn eigen tijd.³⁹

Het besproken voorbeeld van de salamanders die in het vuur overleven maakt duidelijk dat de zogenaamde ‘verlichte wetenschap’ in Fellers ogen tot een nieuwe duisternis leidde.⁴⁰ Zonder religie en moraliteit bestond er voor hem geen wetenschappelijke kennis of waarheid. Voor Feller was de natuurlijke wereld een wonderlijk geheel dat door de voorzienigheid in een precaire balans werd gehouden en nooit geheel door de menselijke ratio ontsluit kon worden. In een interessante omkering van de metafoer van de eeuw van licht, schreef Feller dat hij juist de nacht prefereerde boven de dag. De donkere nacht werd voor Feller gekenmerkt door de stilte en de duisternis, die onverdraaglijk was geworden voor de moderne *philosophes* en de moderne mens in het algemeen, die alles precies wilden

³⁸ Feller, *JHL* (1 juni 1789) 189.

³⁹ Findlen, *Kircher*.

⁴⁰ Feller, *JHL* (1 augustus 1789) 425.

opmeten en daarmee juist het wonder van de natuur vernietigden.⁴¹ Hoewel Fellers pleidooi voor het bestaan van basiliken en dieren die in het vuur leven vanuit huidig perspectief uiteraard achterhaald is en alleen nog in fantasievolle kinderboeken te vinden is, is zijn aandacht voor het onbekende in de wetenschap wellicht niet helemaal onzinnig te noemen.⁴²

In de recensies in zijn tijdschrift wist Feller de meest uiteenlopende soorten van kennis door een gesloten ideologische bril te bezien: die van de strijd tegen verderfelijke verlichte 'philosophie'. Zijn toon was daarbij, anders bijvoorbeeld dan die in zijn historische woordenboek, polemisch en sarcastisch met weinig ruimte voor nuance of grijstinten. Net als ideologisch gekleurde nieuwssites uit de 21e eeuw getuigen Fellers publicaties van een allesomvattend antiverlicht wereldbeeld. Net als in de vroege jaren 2000, werd aan het einde van de achttiende eeuw geleerde kennis als een politiek wapen in een fundamentele cultuurstrijd beschouwd. Tegelijkertijd dient ook onderstreept te worden dat Feller niet slechts verwees naar de Heilige Schrift of andere religieuze werken als bronnen van kennis. Hij onderbouwde zijn opvattingen zoveel mogelijk met recent gepubliceerde werken van natuuronderzoekers, die hij uiteraard interpreteerde zoals het hem uitkwam. Ook baseerde hij zijn verdediging van de religieuze traditie niet alleen met een beroep op de waarheid van de Openbaring, maar ook, in navolging van bijvoorbeeld Jean-Jacques Rousseau, in het licht van het maatschappelijke 'nut' en 'menselijk geluk' van godsdienst.⁴³ In die zin kan Feller, ondanks zichzelf, toch ook als een kind van zijn verlichte tijd worden beschouwd.

Bibliografie

Buffon, Georges-Louis Leclerc, graaf de, *Œuvres*, Stéphane Schmitt and Cédric Crémère eds. (Parijs 2007).

Buisman, Jan Willem, *Onweer. Een kleine cultuurgeschiedenis, 1752-1830* (Nijmegen 2019).

Burson, Jeffrey D., *The Rise and Fall of Theological Enlightenment. Jean-Martin de Prades and Ideological Polarization in Eighteenth-Century France* (Notre Dame 2010).

41 'Une autre chose que les impies ne peuvent supporter, [...], ce font le ténèbres, c'est la silence et l'obscurité de la nuit, cette grande amie de la pensée et de la prière.' Feller, *JHL* (15 februari 1789) 258.

42 De basilisk speelt bijvoorbeeld een rol in het tweede deel van de Harry Potterreeks, *The Chamber of Secrets*.

43 Over Rousseau als antiverlichter: Garrard, *Rousseau's Counter-Enlightenment*.

- Edelstein, Dan, *The Enlightenment. A Genealogy* (Chicago 2010).
- [Feller, François-Xavier de ed.], *Journal Historique et Littéraire* (1773-1794). Afgekort als *JHL*.
- Feller, François-Xavier de, *Dictionnaire géographique*, 2 vols. (Brussel 1791-2).
- Feller, François-Xavier de, *Dictionnaire historique*, 6 vols. (Luik en Augsburg 1781-1784).
- Feller, François-Xavier de, *Itinéraire ou voyages de Mr. L'abbé De Feller en diverses parties de l'Europe*. Ouvrage posthume, vol. 1-2 (Parijs en Luik 1820).
- Findlen, Paula ed., *Athanasius Kircher. The Last Man Who Knew Everything* (Londen 2004).
- Flexier de Réval, abbé de (ps. van François-Xavier de Feller), *Catéchisme philosophique ou recueil d'observations propres à défendre la religion chrétienne contre ses ennemis* (Parijs 1777, tweede uitgave).
- Garrard, Graeme, *Rousseau's Counter-Enlightenment. A Republican Critique of the Philosophes* (New York 2003).
- Kloek, Joost en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Lok, Matthijs, "Le véritable berceau des muses". De Oudheid in het Franse contra-revolutionaire denken (1786-1800) in Alexander J.P. Raat, Wyger R.E. Velema en Claudette Baar-de Weerd eds., *De Oudheid in de achttiende eeuw* (Utrecht 2012) 59-74.
- Lok, Matthijs, 'Vijanden van de Verlichting. Antiverlichting en Verlichting in de Europese intellectuele geschiedenis', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127:2 (2014) 211-228.
- Lok, Matthijs, 'François-Xavier de Feller et l'élaboration des Contre-Lumières européennes' in Sophie-Anne Leterrier en Olivier Tort eds., *Rhétorique et politisation de la fin des lumières au printemps des peuples* (Artois 2021) 119-128.
- Lok, Matthijs en Joris van Eijnatten eds., 'The Global Counter-Enlightenment', Themadossier *International Journal for History, Culture and Modernity* 7 (2019) 406-537.
- Masseau, Didier, *Les Ennemis des philosophes. L'antiphilosophie au temps des Lumières* (Parijs 2000).
- Masseau, Didier, *Dictionnaire des anti-lumières et antiphilosophes (France, 1715-1815)* (Parijs 2017).
- McMahon, Darrin, 'What is Counter-Enlightenment?', *International Journal for History, Culture and Modernity* 5 (2017) 33-46.
- McMahon, Darrin, *Enemies of the Enlightenment. The French Counter-Enlightenment and the Making of Modernity* (Oxford 2001).
- Outram, Dorinda, *The Enlightenment* (Cambridge 2013).
- Palmer, R.R., *Catholics and Unbelievers in 18th century France* (Princeton 1939).

- Polasky, Janet, 'Providential History in Belgium at the End of the Eighteenth Century', *Revue belge de philologie et d'histoire* 55:2 (1977) 416-424.
- Roger, Jacques, *Buffon. A life in natural history* (Ithaca N.Y. 1997).
- Roussel, Pierre, *Système physique et moral de la femme ou Tableau philosophique de la constitution, de l'état organique, du tempérament, des mœurs et des fonctions propres au sexe* (Parijs 1775).
- Sebastiani, Silvia, 'Challenging Boundaries. Apes and Savages in Enlightenment', in: Wolf D. Hund, Charles W. Mills en Silvia Sebastiani eds., *Simianization: Apes, Gender, Class, and Race* (Zürich 2015).
- Sorkin, David, *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna* (Princeton 2011).
- Sprunck, Alphonse, 'François-Xavier de Feller, 1735-1802', in Jules Mersch ed., *Biographie nationale du Pays de Luxembourg depuis ses origines jusqu'à nos jours* (Luxemburg 1947).
- Van Dam, Michiel, 'Between Enlightened Reform and Spiritual Revolt. Religious Self-Historicization and -Governance in the Southern Netherlands During the Catholic Enlightenment (1760-1790)' (proefschrift Universiteit Gent 2019).
- Van Dam, Michiel, 'Een spirituele revolutie? Geloof en zelf-representatie tijdens de Brabantse omwenteling (1787-1790)', *Jaarboek De Achttiende eeuw* (2017) 11-22.
- Van Dam, Michiel, 'A Christian Cosmopolitanism. Pauline Universalism and Cynic Apostolicism during the Brabant Revolt (1787-1790)' in Matthijs Lok, Friedemann Pestel en Juliette Reboul eds., *Cosmopolitan Conservatism. Countering Revolution in Transnational Networks, Ideas and Movements* (Leiden 2021) 131-150.
- Vila, Anne C., 'Sex and Sensibility. Pierre Roussel's *Système physique et moral de la femme*', *Representations* 52 (1995) 76-93.
- Wagner, Jacques, 'Feller, François-Xavier de', in Didier Masseur ed., *Dictionnaire des anti-Lumières et des antiphilosophes (France, 1715-1815) A-I* (Parijs 2017) 550-558.
- Wall, Ernestine van der en Leo Wessels eds., *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2008).

Over de auteur

Matthijs Lok is werkzaam aan de Universiteit van Amsterdam. Hij doceert en publiceert over de politieke, intellectuele en culturele geschiedenis van Europa vanaf de achttiende eeuw, met bijzondere interesse in de verhouding tussen verlichting en de eigentijdse verlichtingskritiek. Recente publicaties zijn *Eurocentrism in European History and Memory* (AUP 2019, met Marjet Brolsma en Robin de Bruin), *The Politics of Moderation in Modern European History* (Palgrave 2019, met Ido de Haan) en *Cosmopolitan Conservatism ca. 1700-1930*

(Brill 2021, met Friedemann Pestel en Juliette Reboul). Lok rondt momenteel een monografie af over contrarevolutie, verlichting en het historisch beeld van Europa (te verschijnen in 2023 bij Oxford University Press).